

Духовно-освітні традиції в нарисі Лесі Українки «Волинські образки (Школа)»

У статті схарактеризовано волинські шкільні традиції у творчій спадщині Лесі Українки. Визначено провідні соціально-педагогічні проблеми в її нарисі «Волинські образки (Школа)». Досліджено дружні стосунки Лесі Українки з Маньєю Биковською – подругою дитячих літ, учителькою церковноприходської школи с. Піддубці.

Ключові слова: церковноприходська школа, освітні традиції, Леся Українка, Маня Биковська, Піддубці.

Марчук Сергей. Духовно-образовательные традиции Леси Украинки в очерке «Волинские образки (Школа)». В статье схарактеризованы волинские школьные традиции в творческом наследии Леси Украинки. Определены главные социально-педагогические проблемы в её очерке «Волинские образки (Школа)». Исследованы дружеские отношения Леси Украинки с Маней Быковской – подругой детских лет, учительницей церковноприходской школы с. Поддубцы.

Ключевые слова: церковноприходская школа, образовательные традиции, Леся Украинка, Маня Быковская, Поддубцы.

Marchuk Sergii. Lesia Ukrainka's Spiritually Educational Traditions in the Essay «Volyn Images (School)». The article deals with Volyn school traditions in the creative inheritance of Lesia Ukrainka. The leading socio-pedagogical problems highlighted in her essay «Volyn images (school)» are defined. The friendly relationship between Lesia Ukrainka and Mania Bykovska who was her childhood friend and teacher in a church School in Piddubtsi is studied.

Key words: church school, educational traditions, Lesia Ukrainka, Mania Bykovska, Piddubtsi.

Постановка наукової проблеми та її значення. Видатна українська поетеса, славетна землячка Леся Українка (Лариса Петрівна Косач-Квітка, 1871–1913) належить до тих славетних діячів людства, які зі своїм віддаленням від наступних поколінь стають все величнішими та привабливішими. Час для них – не перешкода. Навпаки, він їх підносить, яскравіше освітлює, домальовує ті чудові риси образу, які зблизка не завжди помічалися сучасниками, відкидає випадкове, скороминуще, неістотне. Письменниця подвижницькою працею, ідеями та роздумами, які ми віднаходимо в її літературно-публіцистичних творах та епістолярній спадщині, зарекомендувала себе «педагогом від Бога», природні здібності якої майже інтуїтивно були зорієнтовані на систему особисто нею продуманих й усвідомлених провідних принципів народної та наукової педагогіки. Зважаючи на актуальність цієї проблеми, її ґрунтовніше вивчення в історико-педагогічній науці та з нагоди 145-річчя від дня народження Лесі Українки, ми обрали означену тему дослідження.

Мета статті – проаналізувати волинські шкільні традиції у творчій спадщині Лесі Українки. **Завдання розвідки:** з'ясувати історію написання твору «Волинські образки (Школа)», визначити провідні соціально-педагогічні проблеми в ньому та вивчити дружні стосунки з Маньєю Биковською, подругою дитячих літ, учителькою церковнопарафіяльної школи с. Піддубці.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Вивчення й аналіз низки історико-педагогічних джерел [1; 2; 3; 11; 12; 20] засвідчує, що подвижником народної освіти й виразником передових педагогічних ідей наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була Леся Українка. Дослідники її творчості з позицій педагогічної проблематики часто звертаються до її нарису «Волинські образки (Школа)» (Л. В. Артемова [1, с. 201], О. С. Березнюк [2], М. В. Гринькова [3, с. 400], М. О. Мороз [9], О. Д. Огнева [10, с. 186], М. А. Онуфрійчук [4, с. 41–43], В. В. Омельчук [11, с. 77; 12, с. 173–174], С. М. Шаховський [19, с. 18–19], І. Ф. Шиманська [20, с. 45–51]). Одні з них (М. А. Онуфрійчук, І. Ф. Шиманська) деталізовано аналізують згадуваний педагогічний нарис «Школа», інші (Л. В. Артемова, М. В. Гринькова, В. В. Омельчук) у контексті історико-педагогічної інформації звертаються до конкретного життєвого факту – відвідування 1891 р. Лесею Українкою церковноприходської школи в с. Піддубці Луцького повіту [13]. У деяких джерелах [3] трапляються неточності щодо місця візиту Лесі Українки, замість с. Піддубці називається с. Бережича. А деякі навчальні історико-педагогічні видання [17] взагалі оминули постать Лесі Українки та її матері – Олени Пчілки. У багатьох наявних друкованих роботах недостатньо, на нашу думку, висвітлено матеріали дружніх стосунків із Манею Биковською, що тривали з дитячих років до останніх днів життя Лесі Українки. Висловлене зауваження спонукало нас до його розв'язання в представленій публікації.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Відомо, що 1891 р. Леся Українка відвідала свою подругу дитячих літ Марію Биковську, яка тоді вчителю-

вала в церковнопарафіяльній школі с. Піддубці Луцького повіту [7]. Про те, що саме тут працювала молода вчителька, є чимало свідчень, які наведені, зокрема, у бібліографічній роботі М. О. Мороза «Літопис життя і творчості Лесі Українки» [9].

Звернення до матеріалів вільної енциклопедії «Вікіпедія» дало нам змогу зануритись у давню історію села Піддубці. Дізнаємося, що таку назву воно отримало від місцевості при річці Коноплянці, що була покрита в давнину розкішними дубовими лісами. У зв'язку із цим є легенда про походження назви села: «Йшли подорожні у пошуках місця, де б можна було заснувати поселення. Встигли вже і потомитися. Натрапили вони на дубовий ліс. Густі крони могутніх дубів манили своїм захистом від пекучого сонця. Тож зупинилися мандрівники відпочити. Та раптом помітили, що з найбільшого дубу лилося дивне сяйво. Підійшли ближче і побачили, що на ньому проявилася ікона Божої матері. І зрозуміли люди, що це знак Божий. І почали падати столітні дуби під сокирами, але не жаліли про це, бо знали, що помирають за блага діло. Тож заснували тут поселення, яке на честь цього дива назвали Піддубцями. А з дуба, на якому проявилася ікона, люди зробили іконостас» [13].

Зупинимось на аналізі матеріалів, які дадуть змогу більше дізнатися про Марію Биковську, яку, не називаючи ні на ім'я, ні на прізвище, Леся Українка описує у своєму нарисі «Школа». Коли М. Биковська стала дорослою і вчителювала в селі Піддубці Луцького повіту, то в середині квітня 1891 р. Леся Українка її відвідала, а враження після відвідування вилилися в оповіданні «Школа», одному з «Волинських образків».

Достеменно відомо, що Маня (Марія Михайлівна Биковська, в одруженні Беляєва чи Беляєва) народилася в один рік [1871 – *авт.*] з Лесею Українкою, померла в 30-х рр. ХХ ст. на еміграції в Югославії. Їхні батьки – земляки, родом із Чернігівщини; «однокашники» – навчалися разом на юридичному факультеті Київського університету, разом перебували в Луцьку й проживали по сусідству [10, с. 186]. Дитяче спілкування Лесі та Мані переросло у велику дружбу на все життя. І, за можливості, дівчата завжди знаходили нагоду для зустрічей. Сестра Лесі, Ольга Косач-Кривинюк, згадує: «24.03. [1888 – *авт.*] Леся в Колодяжному. У неї кілька місяців і досі гостює її приятелька з дитячих літ Маня Биковська» [5, с. 68]. «Зимом 1887–88 років у нас [у Колодяжному – *авт.*] кілька місяців гостювала Лесина приятелька ще з Луцька Маня Биковська. Пам'ятаю, як зимою на санях Маня, Леся і я не раз їздили на прогулянку то шосею мало не до Голоб, то до Любитова, то ще кудись. Дуже добре пам'ятаю, що 9 березня вона була ще в нас, бо цього дня пізно увечорі народилася наша наймолодша сестра Ізідора. Я, лігши, як належиться 11-ти літній дитині, досить рано спати, чомусь не засинала і все дивувалася, чого то Леся з Манею, що спали в одній кімнаті зо мною, не лягають так довго спати, а все щось тихенько говорять між собою. Аж прийшла наша служниця щось узяти з одної з тих великих скринь, на яких я спала (може, відступивши своє ліжко Мані), і піднісши трошки мене разом з віком скрині та щось там беручи крізь щілину, шепнула мені: «у вас народилася сестричка». Тоді я зрозуміла, чому то Леся з Манею не лягають спати» [5, с. 74].

Науковець О. Д. Огнева висловлює думку, що оточення завжди задає і рівень спілкування [10]. Під впливом «широї, вірної товаришки» з «доброю душею і великим розумом» Лесі Українки Марія Биковська й сама намагалася займатися літературною діяльністю. Вона перекладала оповідання В. Короленка. Так, у листі до брата Михайла (1889) Леся Українка пропонує надіслати йому «Манин переклад «Дзвонаря» Короленкового», оскільки, на думку Олени Пчілки, була можливість видати «ті переклади з Короленка, які вже єсть» [5, с. 94].

Наприкінці серпня [1889 – *авт.*] Марія Биковська пише Лесі, що зраділа всім серцем і душею, отримавши Лесиною довгого дружнього листа. Бачить, що Леся справді славна й розумна дівчина, не така, як інші. «У тебе добра душа і великий розум – це правда, мій друже!» Дуже хотіла б бути вкупі з Лесею. Займались би і літературою, до якої вона набула великої охоти, дякуючи Лесі, «її щирій, вірній товарищі». У неї в душі було «щось», але воно лише тліло, а Леся зробила так, що тєє «щось» живе й живе неабияк [5, с. 86].

Життя розкидало товаришок у просторі на певний період часу. З листування Лесі Українки із сестрою Ольгою та її чоловіком Михайлом Кривинюком стає відомо про перебування М. Биковської на Далекому Сході – в Уссурійському краї (Росія) та Маньчжурії (Китай): 1) Леся – Ользі, 5.10.1900 – «Приїхала Маня з Уссурійського краю ...» [16, с. 188]; 2) Леся – Ользі, 16.03.1902 – «Отримала листа від Мані з Китаю, живеться їй не зле, просить мене в гості...» [16, с. 337]; 3) Леся – Михайлові, 12–13.11.1903 – «...порядну і недорогу хату... бігала і шукала (мені в тім ретельно помагали Квітка і моя «китайська» товаришка...») [5, с. 718]. Ольга Косач-Кривинюк пояснює: «Китайська тому, що вона [М. Биковська – *авт.*] перед тим жила у Маньчжурії і прислала Лесі листівки з китайськими фото...» [5, с. 718].

Після повернення з Китаю Марія Биковська опинилася поруч із Лесею Українкою у важкі часи, коли поетеса була приголомшена сумною звісткою про втрату брата Михайла. Ось як про це згадує О. Косач-Кривинюк: «Леся «була душею хвора». Коли б була сама, то може б і не витримала, але в Тифлісі була тоді давня товаришка Лесина, Марія Биковська-Біляєва, та К. Квітка, то вони допомогли Лесі жити» [5, с. 717].

У листі до Ольги Кобилянської від 22 червня 1904 р. поетеса пише: «...в Тифлісі була одна товаришка давня [М. Биковська – *авт.*] та п. Квітка, то вони допомогли мені жити. Мій хтосічок знає, що хтось завжди тримався добре з Квіточкою, але тепер тримається ще ліпше, і тепер уже Квіточка зовсім не може без когось жити та і хтось близько того. Чи то зле, чи то добре, то кожний собі може думати як хоче, але вже воно так. Я не знаю, яка буде форма чи формула наших відносин, але одно певно, що будемо старатись якнайменше бути нарізно один від одного і якнайбільше помагати одно одному, – се головне в наших відносинах, а все решта другорядне» [5, с. 730]. 11 червня 1907 р. в листі до Олени Пчілки Петро Косач повідомляє, що отримав від Лесі звістку про її переїзд із К. Квіткою в Кременецький повіт, с. Бережці, до Марії Биковської-Біляєвої. У Бережцях пісок, сосновий ліс, сухо, але Квітці було зле на здоров'ї після дороги [5, с. 798].

Так в особистому житті Леся Українка в певний період часу розділяла і горе, і радість із Марією Биковською. Зберігся лист Лесі до сестри Ольги від 25 червня 1908: «Вона [Маня – *авт.*] страшно нещасна жінка, і я просто боюся за неї, коли вона довго зостанеться в такому стані, як тепер. Позичити грошей вона не просить, бо, певне, не має на який кінець позичати, але робота їй потрібна і для тіла, і для душі. Я знаю, що ти не можеш їй шукати роботи і через се не клопочу тебе сим, тільки прошу «змовити слово», а якщо Маня приїде сама в Київ, то підтримати її морально» [5, с. 822].

Як бачимо, Леся Українка тривалий час товаришувала з Марією Биковською. Часто відвідували одна одну в Колодяжному, Луцьку, Києві, далеких містах Китаю. Візит Лесі до товаришки в середині квітня 1891 р. в с. Піддубці спонукав письменницю написати твір «Школа».

Є відомості, що 1895 р. Леся Українка в газеті «Народ» (№ 3–4 за 1 лютого, стор. 34–37) опублікувала статтю «Волинські образки (Школа)» [18, с. 641] як спогади про свою педагогічну мандрівку. Письменниця в листі від 11 січня 1895 р. писала редакторові газети: «На цій тижні пришлю я Вам напевне одну свою роботу «Волинські образки». Твір цей вона послала через десять днів. У листі повідомлялося: «Посилаю Вам обіцяну роботу, властиве початок її. Коли вам такі речі годяться, то я згодом ще надішлю два-три подібні нариси, що мають іти під тою назвою («Волинські образки»). На цей раз буде одного» [18, с. 641]. Однак із низки причин письменниця не змогла більше написати до газети статей на цю тематику.

Лесин критичний нарис «Школа» розповідає про стан початкової освіти на Волині. Розглянемо соціальні, освітні проблеми, які Леся Українка виносить на громадське обговорення у своєму творі.

1. Незадовільний стан навчально-матеріальної бази школи. «Шкільна кімната була немощена, з нерівною долівкою, така ж сама полупана, тільки хіба ще гірше, як і хата учительки» [8, с. 336].

2. Незручне житлове помешкання вчительки: «Голі стіни, полупана стеля і ще більш полупана груба, біля груби ослінчик з кухлем і мискою до умивання, потім шафка маленька, під другою стіною стіл, – на сей час він був присунутий до ліжка, – скриня та відомі [поломані – *авт.*] вже стільці, та от і все» [8, с. 335]. «Ми сяк-так помостилися, постелилися і полягали спати, причому вікно треба було замкнути подушкою, бо одна шибка була вибита» [8, с. 336].

3. Забезпечення вчительки харчуванням: «Та врешті ще тутешній піп не гірший від других, він собі старий, то хоч сидить тихо, притім досить добродушний. Я його унуків учу і за те обід у нього маю. – Як? тільки обід? – Тільки! то по-твому – тільки, а по-нашому: навіть. Якби тобі баба з цілого села кожна по черзі обід носила, як мені було в однім селі, то й ти б сказала навіть. Ні, ще мій піп, слава тобі Господи; з ним можна владитись. Скупенький трохи... до того ж приход небагатий» [8, с. 336].

4. Перерваний навчально-виховний процес: « – Ну, – кажу я товарищі, – оце ж я приїхала подивитись на твою академію, як то ти тут людей просвіщаєш. – Шкода, не побачиш, запізно приїхала. – Як се? Таж тепер половина квітня, що ж се у вас так рано вакації? А ти ж писала, що скоро екзамени почнуться. – Не буде екзаменів. – Чому? – Батюшка не хоче. Я була виготовила одну групу спосібніших хлопців, та діло стало за Законом Божим, се ж батюшчина справа, він тяг-тяг до самого Великодня, а тепер каже: «Нащо їм ті екзамени, нехай ідуть бидло пасти» [8, с. 335].

5. Зміст освіти, структура навчального процесу. Навчальні книги:

– початок занять пізньої осені: «вони [діти – *авт.*] на пилипівку починають уперше збиратись, а то все то бидло гонять» [8, с. 336];

– здобуття дітьми елементарної грамоти: «вони ледве читати та писати навчаться за той короткий час, що ходять до школи», «щоб вивчилися читати, писати без великих помилок, головню в букві ять, та лічби трохи, а то ще той спів чимало часу займає» [8, с. 336];

– важливість церковного співу: «– Та вчу, церковного співу, воно б то і не дуже трудно, співи вибираємо найпростіші, та все ж навчити хоч би й «Господи помилуй!» хлоп'ят, що не мають жадного поняття ні про ноти, ні про гуртовий спів, річ не легка, не раз аж упрієш над ними, а вже що горло болить, то нема чого казати...» [8, с. 337];

– навчальні книги: здебільшого релігійна література «Житие св. Симеона Столпника», «Житие св. Григория», молитовник, «Краткий катехизис», «Закон Божий», «Задачник», арифметика, кілька тоненьких букварів, читанки Паульсона, кілька виданнів «Посредника»... [8, с. 337]. Леся Українка в шафі, де зберігалися названі підручники для позакласного читання, побачила й інші: «– А ось і заборонене! – сказала врешті товаришка. Я подивилась на книжки: «Родное слово» Ушинського. – Що ти, жартуєш зо мною? – крикнула я з дива. – Та ні, які там жарти? Се справді книжки, «изъятые из школьных библиотек» [8, с. 337].

б. Невиплата заробітної плати вчительці. Леся Українка розповідає, як вони з товаришкою «викручували» гроші в батюшки. «Та от ще треба гроші з батюшки викрутити. І вона [Марія Биковська – *авт.*] почала мені розповідати довгу процедуру «викручування» учительських грошей, як спочатку їх піп «стягає» з громади, громада одмагається, кажучи, що й сама школа не конечно потрібна, що вони не всі посилають дітей до школи і що врешті й грошей нема. Проте сяк-так гроші стягаються, і батюшка ховає їх у себе. Тут уже починається «викручування». Учителка йде до батюшки за грішми, починається нескінченна розмова. Після довгих сперечок батюшка врешті дає рублів зо три, а то так і рубля, як упреться. – Ну, як таки можна! – казала я товарищці, – і чого ти розводи розводиш з тим попом? Яке він має право видавати тобі твої заслужені гроші по п'ятаку – немов ти у нього «на водку» просиш?» [8, с. 335–336].

Відомо, що в той період настоятелем місцевого храму був протоієрей Іоан Берегович, що був сином священика села Лисина Дубенського повіту Флора Береговина. 1 вересня 1841 р. Іоан, маючи 24 роки, вступив до Волинської духовної семінарії в Кременці, яку закінчив 1843-го за першим розрядом. Невдовзі він одержав парафію в с. Піддубці, де й прослужив понад 50 років. Похований біля стін церкви Святої Покрови.

Леся Українка, щоб представити обставини, важку долю сільської інтелігенції, хоч і вказує приблизне місце подій («верстов за двадцять від Луцька»), проте не називає ім'я героїні. Дівчина – типова представниця свого соціального прошарку. Авторка не дає (бодай фрагментарної) характеристики її оточення в дитинстві, виховання, раннього життя, а зосереджує увагу на її теперішньому безвольному становищі. Реальне місце подій, конкретні події, достовірність побуту – все це змальовано як типові обставини відповідно до тих ознак реалізму, які будуть сформульовані науковцями сучасності – реальність, життєподібність, типовість. Проте описовість (а значить, схематичність) ніколи не була ознакою творчої манери Лесі Українки [14, с. 127].

Постать народного педагога у творі набуває безпорадно стражденного вигляду. Картина вражає не так гіркою долею сільської вчительки, яка змушена «викручувати» гроші в попа, затуляти розбите вікно подушкою, терпіти величезну калюжу перед школою, навчати дітей у вогкій, холодній школі, а швидше, втратою волі до життя. У тому, що розповідає я-оповідач, проступає людина, яка втратила вітаїстичну силу, здатність опиратися несприятливим обставинам.

На думку дослідниці В. Г. Сірук, із позицій неоромантизму Леся Українка викриває песимізм, внутрішнє сум'яття молодій вчительки, хоча не подає будь-яких коментарів, пояснень, не виказує свого ставлення. Натомість ніби відсторонено оповідає про несуттєві деталі, дрібниці побуту, які й покликані активізувати судження читача. Поламаний стілець із трьома ногами, убога оселя, не прикрашена жодною гілочкою, квіткою, порожня сулія в шафі, яка дісталася від попередника-п'янички, – усе це видимі подробиці, які фіксує й передає я-оповідач, бо саме вони повинні розкрити неспроможність сільської вчительки опиратися буденщині [14, с. 127]. Але в тексті є фраза, яка засвідчує про намагання дівчини подолати слабкодухість: «...ще той спів чимало часу займає. – Який спів? ти їх співати вчиш? – спитала я, вже зовсім дивуючись, бо до тії пори не чула, щоб моя товаришка співала, а тим більше, щоб могла ще й інших вчить. – Та вчу, церковного співу» [8, с. 336–337].

Водночас я-оповідач зауважує, що в класі є й прогресивна література, яку не вивчають учні. Остання фраза «порожня школа, порожня хата і порожня сулія zostалися чекати нового вчителя» дає

зрозуміти, що, крім матеріальних нестатків (відсутність мила, бодай хліба у хаті), присутнє убозтво душі, невитравний песимізм, апатія, байдужість інтелігентки. Для свого нарису Леся Українка майстерно дібрала дуже вдалу форму викладу – діалог я-оповідачки, спостерігачки (молодої панночки) з подругою, яка проживає й працює в селі. Читач повинен сам зробити висновки. Отже, образ сільської вчительки, виведений у прозі Лесі Українки, абсолютно відмінний від вольових, сильних особистостей її драматичних творів [14, с. 128].

Зауважимо: під час відвідин Лесею Українкою с. Піддубці тут налічувалося 33 хати з 427 жителями, млином, церквою й початковою школою, нині – це сучасне українське село, у якому мешкає 1052 жителі, діє сільськогосподарське підприємство з тваринницькими фермами, тракторною бригадою, асфальтовим заводом, виробничими об'єктами. Тут споруджено середню школу, дитсадок, будинок культури з бібліотекою, будинок побуту, їдальню, торговельний центр, магазини, фельдшерсько-акушерський пункт, дороги з твердим покриттям, добротні оселі, до яких підведено газ і воду [4, с. 43].

У с. Піддубці збереглися Покровська церква (пам'ятка архітектури середини XVIII ст.), залишки старого саду та приміщення колишньої церковноприходської школи, у якому побувала Леся Українка [4, с. 43].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, у нарисі «Школа» Лариса Петрівна Косач описала незадовільний стан волинських церковнопарафіяльних шкіл, висвітлила соціально-побутові проблеми важкого життя народних учителів, які залежали від духівництва та багатіїв, указала на безпідставну заборону використання сучасних на той час, прогресивних підручників «Рідне слово» К. Ушинського, читанки Й. Паульсона. Подальші наукові розвідки – дослідження навчально-виховного потенціалу в змісті підручника Лесі Українки «Стародавня історія східних народів».

Джерела та література

1. Артемова Л. В. Історія педагогіки України : підручник / Л. В. Артемова. – К. : Либідь, 2006. – 424 с.
2. Березюк О. С. Педагогічні погляди Лесі Українки [Електронний ресурс] / О. С. Березнюк. – Режим доступу : www.ukrlit.vn.ua/article1/1545.html.
3. Гриньова М. В. Леся Українка / М. В. Гриньова // Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагогіки : підручник / за заг. ред. А. М. Бойко. – К. : Професіонал, 2004. – С. 394–404.
4. Джерела безсмертного слова. Лесині місця на Волині / упоряд. В. С. Гей. – Луцьк : Надстир'я, 1996. – 92 с.
5. Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості : репринт. вид. [Вст. ст. М. Г. Жулинського] / О. П. Косач-Кривинюк. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2006. – XVI с. + 928 с.
6. Костенко А. І. Леся Українка / упоряд. В. П. Сичевський. – К. : А.С.К., 2006. – 512 с.
7. Леся Українка і Марія Биковська : художньо-документальний вимір [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cultua.media/blog/2483>.
8. Леся Українка. Волинські образки / Леся Українка // Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / за ред. В. Г. Кременя. – К. : Знання, 2003. – С. 334–339.
9. Мороз М. О. Літопис життя та творчості Лесі Українки / М. О. Мороз. – К. : Наук. думка, 1992. – 631 с.
10. Огнева О. Д. Східні стежки Лесі Українки / О. Д. Огнева. – [2-ге вид, переробл. й доповн.]. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2008. – 240 с.
11. Омельчук В. В. Духовно-освітні традиції Волинського краю : [навч. посіб.] / В. В. Омельчук. – Дубно : Дубен. район. друк., 2000. – 110 с.
12. Омельчук В. В. Історія освіти Волині в особах : навч. посіб. / В. В. Омельчук. – Рівне : Волин. береги, 2014. – 264 с.
13. Піддубці (Луцький район). Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
14. Сірук В. Г. Діалогічний нарратив у прозі Лесі Українки / В. Г. Сірук // Молодий вчений. – 2014. – № 7. – С. 126–128.
15. Спогади про Лесею Українку / упоряд. А. І. Костенко. – [2-ге вид., доповн.]. – К. : Дніпро, 1971. – 484 с.
16. Українка Леся. Збір. тв. : у 12-ти т. Т. 11 / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1978. – 480 с.
17. Українська педагогіка в персоналіях : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] : у 2-х кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с. ; Кн. 2. – 552 с.
18. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / за заг. ред. С. А. Литвинова. – К. : Радян. шк., 1961. – 652 с.
19. Шаховський С. М. Леся Українка : [критико-біографічний нарис] / С. М. Шаховський. – К. : Дніпро, 1971. – 135 с.
20. Шиманська І. Ф. Леся Українка про освіту та виховання / І. Ф. Шиманська. – К. : Радян. шк., 1973. – 112 с.